

Discipline toezicht en straf, een nawoord bij de cursus

Theo Meereboer Petra Bolhuis, Maieutiek 2017

Inleiding

Foucault heeft een archeologische zoektocht ondernomen naar allerlei geschriften die één ding met elkaar gemeen hebben; ze verwijzen naar de straf en later naar de disciplineren van de mensen in de loop van de tijd. Door deze archeologische 'herkomsten' genealogisch met elkaar te verbinden laat Foucault zien hoe uit allerlei toevallige en (on)bedoelde bewegingen door de tijd heen het begrip disciplineren tot stand komt in het straffen en uitwaaiert over de hele samenleving.

Foucault beschrijft deze bewegingen niet als bedoelde en georganiseerde stappen met een einddoel, maar als herkomsten van iets dat ons vandaag de dag zodanig heeft vormgegeven dat we niet meer zien wat het is en hoe we er aan onderworpen zijn, terwijl we zelf degenen zijn die het in stand houden. Wij zijn wat Foucault noemt 'geproduceerde subjecten'; we zijn wat we zijn omdat de disciplineren aan ons en onze voorouders een vorm heeft gegeven. Ook als we nu kritiek hebben op of onderzoek doen naar de disciplineren kan dat alleen dankzij diezelfde disciplineren.

Foucault beschrijft het geproduceerd subject in zijn historische wording, maar nu we zijn werk hebben gelezen is het zaak om de vorm die dit subject vandaag de dag heeft aangenomen, nader te bestuderen. We hebben in de laatste colleges al aandacht besteed aan de verschillende manieren waarop de laatste jaren de productie van het subject is geïntensiveerd, is opgenomen in de digitale wereld en in de vorm van het elektronisch panopticum de openbare ruimte in beslag heeft genomen. Toch maakt dat nog niet werkelijk duidelijk welke omvang de subjectproductie heeft aangenomen. Ook wordt daardoor niet helder hoe we aan de greep van deze omvattende disciplineren kunnen ontkomen. Het is echter wel van belang vanuit Foucaults latere project 'maak van je leven een kunstwerk' om greep te krijgen op de manieren waarop we vrijheid en disciplineren met elkaar kunnen verbinden.

Het instrumentele denken en de disciplineren.

De opkomst van wetenschap en techniek heeft gemaakt dat ons denken zich ontwikkeld heeft in een zgn. *waarheidsvertoog* of *discours*. Dit vertoog heeft als belangrijkste kenmerk dat het de omgang met de techniek mogelijk maakt. Om technieken te hanteren moeten we de gebruiksaanwijzing van die verschillende technieken kennen. Een gebruiksaanwijzing is een handelingsaanwijzing die een maximale efficiëntie uitdrukt. Moraliteit noch schoonheid spelen een rol in een gebruiksaanwijzing. De wereld waarin we tegenwoordig leven bestaat voor een heel groot deel uit dingen die een gebruiksaanwijzing vergen. Van de deurkruk tot de computer moeten we weten hoe we die moeten bedienen. Dat maakt dat ons hoofd vol zit met dit soort gebruiksaanwijzingen, waardoor we moeiteloos geloven dat de structuur van de gebruiksaanwijzing een 'goede' structuur is. Het lijkt dan of deze a-morele, doeltreffende structuur toch de beste moraliteit vertegenwoordigt. Dit wordt in belangrijke mate veroorzaakt door het feit dat al die gebruiksaanwijzingen een toegangsbewijs geven

voor deelname aan onze technologische maatschappij. We gaan zelfs zover dat we psychologische en intermenselijke aspecten ook in de vorm van een gebruiksaanwijzing gaan bespreken. Van persoonlijke ontwikkelingsplan tot faalangstraining, het lijkt steeds meer om effectiviteit te gaan en dus is er een beste manier; een gebruiksaanwijzing.

In dit proces komen enkele herkomsten aan de orde die een toelichting nodig hebben. Zo komt het woord 'goed' uit twee lijnen tot stand. Er is het morele, christelijke denken en dat kent een 'goed' dat in het menselijk innerlijk verborgen is. Of iemand een goed mens is, is ter beoordeling aan God. We kennen echter ook een ander 'goed' en dat is het 'goed' dat we te danken hebben aan onze Griekse wortels. Dat is het 'goed' dat verwijst naar een handelen in de wereld. Wanneer we iets 'goed' gedaan hebben, is dat zichtbaar voor anderen. In de overgang naar de moderne tijd met haar waarheidsvertoog, is dit laatste 'goed' een belangrijk criterium voor ons handelen geworden. In de ervaring is het efficiënte handelen 'goed' handelen. Daarmee kent het efficiënte 'goed', doordat we ingebed zijn in het waarheidsvertoog, geen wezenlijk onderscheid meer van het moreel 'goede' handelen. Wie is nog in staat om het ene 'goed' van het andere te onderscheiden? Het instrumentele denken en handelen vraagt om een oordeel van werkzaamheid. Wanneer dus door een organisatie of door de overheid een regel, een wet of een gedragsaanwijzing aan ons wordt gegeven, dan geeft de instrumentele structuur, de structuur die op een gebruiksaanwijzing lijkt, ons onbewust de indruk, dat het om iets gaat dat 'goed' is. Het voldoet aan de manier waarop wij de wereld kunnen ordenen en beheersen.

Het lijkt hierdoor alsof mensen hun leven op een rationele manier inrichten. We weten wat goed is omdat het werkt, maar heel veel dingen die wij mensen doen, doen we op irrationele gronden. Wie heeft zijn of haar partner gekozen op grond van rationele overwegingen? Wie kiest zijn maaltijd op grond van andere overwegingen dan de smaak, want als we alleen voor de gezondheid zouden gaan, dan is er een voedingsdrank waar alles in zit. Waarom gaan we naar een museum, een film, een toneelstuk, of lezen we een roman? Dit zijn nog maar een paar voorbeelden van onze irrationaliteit. Deze niet op de efficiëntie georiënteerde menselijke leefwijze krijgt in het groeiende veld van instrumentele regels en wetten, echter steeds minder leefruimte. Tegelijkertijd ontgaat ons dat dit gebeurt, juist omdat we het instrumentele denken als 'goed' hebben leren zien.

Deze instrumentele manier van denken maakt ons vatbaar voor de disciplinerende, zoals Foucault die definieert en tegelijkertijd is de vorm die de disciplinerende heeft aangenomen gegroeid langs de lijn van de vatbaarheid. Er is dus een wisselwerking zichtbaar. In die wisselwerking verdwijnt iedere andere vorm van 'goed' naar een wel te ervaren, maar niet meer in het vertoog uit te drukken categorie. Waarom is het niet 'goed' om zo efficiënt mogelijk te zijn? Leg het maar eens uit. Dan komt het al gauw tot contradicties als 'het nut van de inefficiëntie'.

“Niemand heeft het gedaan”

Foucault beschrijft hoe de disciplinerende zich over de hele samenleving verspreid heeft. Letterlijk zegt hij; “We bevinden ons niet op de tribune of op het toneel, maar in de panoptische machine, en worden ingekapseld door haar machtseffecten die wij, als raderen van de machine, zelf verder geleiden.” (299)¹ Het is dus geen macht vanuit een mens of groepen mensen die deze omvattende disciplinerende hebben gewild. De moderne disciplinerende is deels dankzij en deels ondanks machthebbers ontstaan, maar dus nooit omdat iemand deze omvattende disciplinerende zelf tot doel

¹ Alle cijfers tussen haakjes horen bij pagina's uit Michel Foucault, Discipline toezicht en straf, 1989

had. Disciplineren is het onvoorziene en onbedoelde resultaat van een hele reeks van contingente gebeurtenissen: De kennis die werd opgedaan in de gevangenis werd toegepast buiten de gevangenis. Er ontstonden socialiseringsprojecten zoals wij die kennen in Veenhuizen, werk werd gestructureerd in fabrieken. Kostscholen, maar ook samenwerkingsverbanden zoals coöperaties, waarin de 'lagere' stand van de boeren en arbeiders elkaar structureerden, maakten bewust en onbewust gebruik van de nieuwe kennis. Gaandeweg zien we dan hoe ook overheden de kennis gaan gebruiken om de bevolking te disciplineren. Hierbij werden verschillende instrumenten gebruikt; de kerk, de rechtspraak en de uitvoerende macht, de politie en de veldwachters, de medische zorg en de prikkel van het geld.

Vandaag de dag

Foucault schrijft "Discipline doet de krachten van het lichaam toenemen (in termen van economisch nut), en deze zelfde krachten afnemen (in termen van politieke gehoorzaamheid). Kortom, ze splitst de macht van het lichaam in tweeën; ze maakt er aan de ene kant een 'bekwaamheid' van, een 'capaciteit' die ze tracht te vergroten; anderzijds wordt de energie, de kracht die hieruit kan voortkomen geïnverteerd en omgezet in een betrekking van strikte onderworpenheid. Zoals de economische uitbuiting de arbeidskracht scheidt van het arbeidsprodukt, zo kunnen we zeggen dat de disciplinerende dwang in het lichaam een directe verbinding legt tussen een groeiende bekwaamheid en een toenemende politieke beheersing." (192). Wat Foucault niet beschrijft, maar waar we wel naar moeten kijken om de actualiteit van disciplineren te beschrijven, zijn een aantal herkomsten die de disciplineren van de huidige tijd hebben vormgegeven:

1. De eerste is de rol van geld in de disciplineren. Wanneer, in de vijftiger jaren van de vorige eeuw, de ontzuiling plaatsvindt en de macht van de overheid ernstig wordt aangetast, wordt in het begin van de tachtiger jaren het geld als middel ingezet om de bevolking aan te sturen. Meer dan moraliteit van de kerk of de macht en het gezag van de instituties kan geld nu stuur geven aan ons gedrag. Het is als het ware zelf een objectief en efficiënt middel geworden.
2. Daarbij wordt de medische zorg een belangrijk instrument om mensen in een gareel te houden. Immers, de privatisering van de gezondheidszorg maakt het geld een voorwaarde voor bepaalde vormen van zorg. Kosmetische operaties zijn hier wel het duidelijkste voorbeeld van, maar we zien in apotheken en drogisterijen hoe suiker, cholesterol en bloeddruk een voortdurende bron van aandacht zijn en hoe de meest uiteenlopende middeltjes met de ook sterk uiteenlopende belofte van gezondheid en innerlijke vrede, in grote getale de kassa's passeren. Om gezond te zijn moet je je op bepaalde manieren gedragen en om gezond te lijken moet je bepaalde producten kopen. Sommige producten beloven gezondheid, anderen alleen dat anderen je jonger en succesvoller -want gezond ogend – zullen beoordelen. Hoe disciplineren werkt kunnen we goed zien aan obesitas: Te dik zijn is nu niet alleen een gezondheidsprobleem, maar ook een blijk van gebrek aan discipline en een teken dat je een aanslag doet op de algemene middelen. De oplossing zit in het eten (!) van middelen waar je dunner van wordt, maar die tot nu toe allemaal weer leiden tot aankomen.
3. Om geld en gezondheid te hebben, moeten we ons onderwerpen aan de eisen van werk en arbeid. In de arbeid kunnen eisen aan ons worden gesteld die nuttig zijn voor de arbeid, maar er worden ook eisen gesteld die ons gehoorzaam maken en de politieke orde doen toenemen. Zeker als we kijken naar kleding, de omgang met tijd en andere

aandachtsgebieden van mensen die worden teruggeleid naar arbeid² kun je goed waarnemen welke (zelf)disciplinerende werkende mensen op zich hebben genomen. Op die manier is de cirkel van de disciplinerende niet alleen rond, maar bezet zij ook alle elementen van het menselijk bestaan.

4. Het instrumenteel handelen disciplineert ons allemaal. Wie kan er nog zonder moderne technieken zoals het mobieltje, de computer of de tablet functioneren? Al deze technieken vragen van ons dat we de gebruiksaanwijzing leren, zodat we, ook thuis in onze luie stoel of zelfs in bed, bezig zijn met instrumenteel denken en doen. Om de deelname van mensen aan de economie te intensiveren, wordt al op de peuterleeftijd gekeken naar mogelijke taalachterstand, wordt op het consultatiebureau onder andere gecontroleerd of een kind niet op een onjuiste manier wordt verzorgd en wordt het kind al op de kleuterleeftijd ingevoegd in het leerproces van de basisschool. En ook al deze invoeringen in de maatschappij worden aan ons overgedragen door middel van instrumentele aanwijzingen. Als je deze pedagogische, medische of andere handeling verricht, dit middel neemt, deze bril koopt, dit voedingsmiddel gebruikt, dan gaat het beter met je dan tot nog toe.

Deze instrumentele disciplinerende denkstructuur houdt ons, zoals we hiervoor al beschreven, af van onze eigen emotionele of morele overwegingen. Stap voor stap begeven we ons, feitelijk vrijwillig in een werkelijkheid die wel voldoet aan de rationaliteit en die ons voortdurend de suggestie geeft dat het een 'goede' wereld is, maar die de betekenis van gevoel en moraliteit niet zozeer ontkent, maar wel negeert. Het 'goede' is hier, evenals in de voortschrijdende disciplinerende die Foucault beschrijft, het optimaliseren van het nuttige en tevens gehoorzame lichaam om dat te kunnen laten bijdragen aan een zo nuttig en ordelijke mogelijke samenleving.

Het nut produceert en dat vergt consumptie.

Doordat Foucault schrijft over het subject dat wordt ingevoegd in een ontwikkeling, waarbij hij een steeds doelmatiger belichaming wordt voor het productieproces, valt een ingrijpende verandering in het doel en de betekenis van de subjectvorming buiten beeld die in de moderne tijd gestalte heeft gekregen. Juist door het door Foucault beschreven efficiënte productieproces met zijn efficiënt handelende subjecten wordt in de loop van de eerste decennia van de 20ste eeuw het productieapparaat zo efficiënt gemaakt dat de consumptie van het geproduceerde niet langer toereikend is. Het accent van de productie heeft zich dan verlegd van de arbeider die de machines gebruikt om beter, sneller en goedkoper te produceren, naar de machine die het productieproces zo goed als volledig bepaalt. De arbeider is alleen van belang om de producerende machinerie te ondersteunen. Het is letterlijk een productieapparaat geworden. Wanneer dan de productie niet langer wordt afgenomen, valt de machinerie stil. De arbeiders worden ontslagen en dit brengt een domino-effect op gang. De beurskrach van 1929 is dan een feit. De te grote efficiëntie heeft de productie lamgelegd omdat er niet voldoende werd geconsumeerd. Dan is de volgende stap van het industrieel complex om de productie op zo'n manier te herstarten dat de producten niet langer duurzaam zijn. Van producerende industrieën als Osram en Philips is bekend dat zij afspraken hebben gemaakt over de maximale levensduur van gloeilampen³. Hierbij is het wel van belang om stil

² <https://perspectief.uwv.nl/forum/s/basale-werknemersvaardigheden-wat-houdt-dat-precies-in>

³ <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/geschiedenis-van-philips-gloeilampendivisie>

te staan bij het feit dat in Livermore (VS) in een brandweerkazerne een gloeilamp brandt, zo goed als dag en nacht, die er in 1901 is ingeschroefd. Wat als voorbeeld wordt opgevoerd voor de gloeilampen is symptomatisch voor de ontwikkeling van de industrie na de beurskrach.

Enerzijds komt er een productieproces op gang dat gericht is op verbruik in plaats van gebruik; op een cyclus van maken en opmaken en anderzijds ontstaat een verandering van de disciplinerende.

De disciplinerende, gericht op de productie blijkt afdoende geweest. Er is nu behoefte aan een mensentype dat de steeds maar groeiende productie afneemt. Na de tweede wereldoorlog wordt de dekolonisatie onder druk van het grootste producerende land, de VS, ingezet, zodat er een steeds grotere gemeenschap van landen ontstaat die in de Amerikaanse vrijhandel kan worden opgenomen. Daarnaast ontstaat een complex van disciplinerende organisaties die de burgers, leerbaar als zij zijn geworden, omvormt van spaarzame burgers gewend aan een beperkte toegang tot producten, tot consumenten die voorgespiegeld krijgen dat alles te koop is voor ieder van hen. Reclame voor alles wat tot de nieuwe mogelijkheden behoort, van een auto tot een televisie, van aandelen in een bedrijf tot een hypotheek, het wordt allemaal aangeprezen als een mogelijkheid die voor iedereen bereikbaar is. Leningen worden gemakkelijk gegeven en de lonen worden zodanig dat er een bestedingsruimte ontstaat tussen de basale levensbehoeften en het gehele loon. Hele vakgebieden gaan zich intensief bezighouden met het koopgedrag van burgers. Economie, psychologie en sociologie zijn faculteiten die studierichtingen ontwikkelen waar wetenschappers zich buigen over de manieren om burgers tot kopen te bewegen. De opkomst van de neurowetenschappen met de mogelijkheid om het werkende brein te bestuderen, zoals met de MRI-scan, onderzoeken de effecten die de verschillende reclames hebben op het brein, om daarmee de meest werkzame reclames in omloop te brengen. Hierbij wordt het bewustzijn van de potentiële kopers overgeslagen en wordt direct op het onbewuste ingewerkt. De kennis over spiegelneuronen, de psychologische research en het gebruik van de zgn. 'big-data', zijn maar enkele voorbeelden van de macht die het disciplinerende industrieel apparaat inzet om de consumptie naar de hand van het producerende industrieel complex te zetten.

Alles gaat deel uitmaken van de economische mogelijkheden van het industrieel complex. De levensreddende chirurgie krijgt er een cosmetische variant bij, die het menselijk lichaam als maakbaar en op dit ogenblik uiterst onvolmaakt voorspiegelt. De mogelijkheden die de computer biedt om te fotoshopen ondersteunen de cosmetische industrie en dat maakt de burgers extra gevoelig voor de beloften van de chirurg⁴. Op veel wasvoorschriften die in kleding zit wordt aangegeven dat dit product niet kan worden gewassen of chemisch gereinigd. Dragen en weggooien, dus. Ach, ieder van ons kent nog wel honderd voorbeelden van de geëconomiseerde samenleving die gericht is geraakt op verbruik in plaats van gebruik.

Disciplinerende neemt een hoge vlucht en is buiten ons blikveld omdat juist de vrijheid wordt voorgespiegeld. Immers je kunt kiezen, je kunt uit steeds meer producten en ervaringen en lichamelikheden en gezondheidstoestanden kiezen. Maar wel binnen het veld van een toenemende disciplinerende, namelijk die van de beste consument. Zelfs duurzaamheid, hergebruik en consuminderen worden opgenomen in de markt.

⁴ Sunny Bergman, <http://www.documentaire.net/review/na-beperkt-houdbaar/>

In de film Panoticon⁵ werd zichtbaar hoe onze behoefte aan veiligheid en gemak deel uitmaken van de door ons allemaal in stand gehouden en opgevoerde disciplinerende. Van het diagnostiek en behandelplan tot de appjes op onze telefoon, van cameratoezicht tot *the internet of things*⁶.

Nu lijkt het of we in de doos van Pandora terecht zijn gekomen. Misschien is dat wel zo, maar het is geen gevangenis. Het is een maatschappelijk systeem dat weliswaar door haar disciplinerende ons denken en doen in hoge mate heeft bepaald, maar de bewustwording van deze disciplinerende geeft ons de mogelijkheid om onze vrijheid te zoeken en te vinden. We kunnen niet uit de disciplinerende, maar wat kunnen we dan? Waar is ruimte voor vrijheid?

Vrijheid.

Wanneer we het begrip vrijheid onder de loep nemen, komen we al snel tot de ontdekking dat de existentiële vrijheid van Sartre niet bestaat. Wij kunnen de samenleving met al haar invloeden onmogelijk 'nieten'. We zijn groepswezens en kunnen niet als solitairen leven. Daarbij is de samenleving opgebouwd in een ongelofelijk complexe samenwerking. Winkels, energievoorziening, krantenbezorging, maatschappelijke dienstverlening; het hele maatschappelijk systeem functioneert op basis van de individuele deelname van alle mensen in hun onderscheiden functies. Dat betekent dat het geproduceerde subject een voorwaarde is voor de geoliede machinerie van de maatschappij.

En het is deze complexe maatschappij die de potentie van vrijheid in zich draagt. In essentie ontstaat vrijheid door de onafhankelijkheid van werk of arbeid. Werk en arbeid zijn noodzakelijk voor het overleven. Wanneer we het overleven in beheer hebben, ontstaat de mogelijkheid om onze levensenergie in vrijheid vorm te geven. Wanneer we keuzes kunnen maken om te doen wat we willen, dan ervaren we dat als vrijheid. Omdat we keuzes kunnen maken in studierichting, werk of woonplaats ervaren we vrijheid. Dat is de vrijheid van 'wat' we zijn, dat is de vrijheid van het geproduceerd subject.

Wat een nieuwe stap in de verwerving van vrijheid is, is de vrijheid van 'wie' we zijn. In de loop van de geschiedenis is het 'wie' tot een belangrijk individueel kenmerk geworden. We spreken zelfs van het 'dikke ik'. De productie van het consumerend subject maakt dat we blindelings onze vrijheid inzetten voor nieuwe consumptie. Deze vorm van individuele vrijheid is de vrijheid van het geproduceerd subject, van het 'wat' we zijn. De vrijheid van 'wie' we zijn is van een andere orde. Michel Foucault benoemt de vrijheid als het vermogen om je leven tot een kunstwerk te maken. Hoe iemand dat moet doen, is niet in voorschriften te vangen. Immers, een kunstwerk is uniek en ieder voorschrift ontnemt de uniciteit aan een handeling. Om je leven tot een kunstwerk te maken moeten we dus steeds keuzes maken die, hoewel ze altijd ingebed zijn in de leef structuur van de productie van het subject, uitdrukking zijn van ons 'wie'. Hierbij moeten we ons wel realiseren dat 'wie' we zijn door de samenleving waarin we geboren en opgegroeid zijn wordt bepaald. Juist omdat het leerbare deel van ons een uitdrukking heeft gevonden in een samenleving, is dat wat zich kan onttrekken aan die leerbaarheid, het 'wie' we zijn. Foucault zegt dat het geproduceerd subject afgepeld kan worden als een ui en dat er alleen schillen zijn zonder wezenskern, maar hier begaat hij

⁵ <http://panopticondefilm.nl/>

⁶ <http://www.youtech.nl/the-internet-of-things-uitgelegd-met-5-voorbeelden/>

de vergissing om het 'wie' we zijn, ontstaan in de vorming van 'wat' we zijn, van het geproduceerd subject, op te vatten als een schil als alle andere. Het 'wie' we zijn is evenwel een schil van gevoelens, gedachten en herinneringen die zich juist toont in een niet geproduceerd zijn, in een ervaring van **anders** zijn dan alle anderen, ondanks het feit dat de productie van het subject de gelijkheid als norm heeft.

Het feit dat we ons unieke wezens weten maakt dat we keuzes kunnen maken die onszelf in de wereld brengen als uniek en onvervangbaar mens. Hierbij maken we gebruik van de samenleving, de techniek en de cultuur die ons heeft gevormd en die ons de bijna onbegrensde mogelijkheden biedt om dit anders zijn, dit 'wie' als zelf-stilering aan de wereld te tonen.

Het wie is in zekere zin de wanorde die met ieder individu in de wereld komt, dat is een last voor het geordende gedisciplineerde geheel en dat zal zijn best doen om deze nieuwe mens in te voegen in de al bestaande orde. Aan de andere kant is het juist die aan de discipline ontsnappende mens die het mogelijk maakt dat de discipline niet verstart en mee kan met de veranderende eisen van de tijd. Op het moment zelf zien we vaak niet wat het nut is van de afwijkingen van de disciplineren en meestal worden de echte vernieuwers pas na hun dood geëerd voor de bijdrage die ze geleverd hebben aan de verandering van de samenleving. Maar ook in het klein is het belangrijk om steeds te blijven zoeken naar dat subtiele samenspel van enerzijds aanpassen aan en profiteren van de disciplineren en anderzijds het zoeken naar ruimte voor het anders zijn, voor het onverwachte, voor vrijheid.

Hannah Arendt zegt over vrijheid; "Met de schepping van de mens is het beginsel "beginnen", een begin maken, in de wereld zelf gekomen, hetgeen natuurlijk slechts een andere manier is om te zeggen dat het beginsel vrijheid werd geschapen toen de mens werd geschapen, maar niet eerder. Het ligt in het wezen van beginnen opgesloten, dat een begin wordt gemaakt met iets nieuws, dat niet vanzelfsprekend kan worden verwacht van, niet rechtstreeks en onvermijdelijk voortvloeit uit wat er ook aan vooraf moge zijn gegaan. (...) Het nieuwe gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening, die voor alle praktische, alledaagse doeleinden neerkomt op zekerheid, de verschijning van het nieuwe heeft daarom altijd iets van een wonder."⁷

⁷ Hannah Arendt, De menselijke conditie, 2009, blz. 176